

PRIORITEITEN-NOTA

Een samenvatting en een proeve van creatief commentaar

O. J. L. ALBERS

I SAMENVATTING

Inleidende opmerking

De mate waarin de mens zijn lot en toekomst in handen neemt stijgt van dag tot dag. Hij schept op allerlei wijzen de voorwaarden voor zijn eigen bestaan. Hij weet dat hij werkt aan zijn mens-wording; een dynamisch „proces” dat hem steeds nieuwe taken oplegt, waarvan onderwijs misschien wel de voornaamste plaats inneemt, in ieder geval een plaats die steeds meer in betekenis toeneemt.

Een enkele blik in het statistisch zakboek 1968 laat zien dat de uitgaven van het departement van onderwijs in 1950 iets meer dan 3 % van het nationale inkomen bedroeg en in 1965 bijna 7 %. Een verdubbeling dus in vijftien jaar tijd. In 1958 werd f 144,— per hoofd van de bevolking uitgegeven aan onderwijs; in 1967 f 422,—; in nog geen tien jaren dus een bedrag dat drie maal zo groot is.

In 1950 bedroeg het aantal studenten bij het wetenschappelijk onderwijs 30.000, in 1965 meer dan 80.000. Gelijksortige stijgingen treft men aan bij het hoger beroepsonderwijs, zij het in een nog sneller tempo.

Binnen tien jaar verwacht men een verdubbeling van de onkosten n.l. een uitgave van tien milliard gulden.

Een onstuitbaar proces is in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang gebracht, toen het lager onderwijs zich ging ontplooiën. Een voorlopige afsluiting was de invoering van de leerplichtwet in 1901. Daarna volgde onontkoombaar de ontwikkeling van het voortgezet onderwijs en nu in onze tijd zijn wij getuigen van de enorme vlucht die het universitaire en het hogere beroepsonderwijs nemen, een groei die tot interne konsekwentie heeft dat degenen die onderwijs „krijgen” steeds meer actief deelnemen aan de vorm waarin het onderwijs zich voltrekt. Wensen zijn er vele, maar de middelen zijn beperkt. Vandaar dat minister Veringa in 1968 de toezegging deed tezamen met de staatssecretaris Grosheide een prioriteiten-nota te zullen opstellen, welke belofte hij op 22 oktober 1968 inlostte.

Waarom een prioriteiten-nota?

Het onderwijs ziet zich voor een geweldige taak geplaatst.

— Het aantal leerlingen stijgt sterk.

- De ontwikkelingen en veranderingen die zich voltrekken in het maatschappelijke leven brengen wijzigingen mee in de opleidings- en vormingsdoelen.
- Pedagogiek en didactiek krijgen, gelukkig, steeds meer een experimenteel karakter en vandaar groeien nieuwe inzichten op dit gebied.
- Een statische maatschappij kan volstaan met een „gesloten” onderwijssysteem: met het gegeven onderricht kan men lange tijd vooruit, men behoeft het slechts toe te passen. Een dynamische maatschappij vraagt om een „open” onderwijs, een nooit eindigend proces waarvoor allerlei nieuwe vormen moeten worden gevonden.

Wat is een prioriteiten-nota en aan welke voorwaarden moet hij voldoen?

Wie met beperkte middelen, al bedragen die ongeveer vijf miljard gulden, een daarmee onevenredig aantal doeleinden wil bekostigen zal er goed aan doen een volgorde van maatregelen op te stellen ter verwezenlijking van die doeleinden.

Dit nu beoogt de prioriteiten-nota: de maatregelen die de minister en zijn staatssecretaris in deze kabinetsperiode zich voorstellen te nemen, worden van een nummer voorzien, zodat duidelijk wordt wat voor onmiddellijke uitvoering in aanmerking komt, en wat later dient te geschieden.

Een dergelijke procedure, het bepalen van de rangorde in de te nemen maatregelen, veronderstelt echter een aantal handelingen die stuk voor stuk moeilijk te realiseren zijn.

- Indien men maatregelen neemt ter bereiking van een bepaald doel, zal dat doel duidelijk omschreven moeten worden.
- De maatregelen zelf moeten worden afgewogen, onderling en met betrekking tot het doel, op hun nuttig effect.

Een dergelijke prioriteitenbepaling draagt noodzakelijk het karakter van voorlopigheid en is bovendien onderhevig aan tamelijk subjectieve waarderingsen.

Randvoorwaarden en een „definitieve” prioriteitenbepaling

De rangorde in te nemen maatregelen op onderwijskundig gebied zal uiteraard worden bepaald door onderwijskundige motieven.

Een realistische prioriteiten-nota zal echter noodzakelijk rekening moeten houden met factoren van niet-onderwijskundige aard.

Deze randvoorwaarden zijn:
het aanwezig zijn van uitgewerkte plannen; van docenten; van schoolgebouwen en van financiële mogelijkheden.

Er zijn dus twee lijsten mogelijk waarop de rangorde staat aangegeven van onderwijskundige maatregelen: één gebaseerd op louter onderwijskundige overwegingen en één die bovendien getoetst is aan de randvoorwaarden.

De eerste zal een idealistisch karakter dragen; de tweede zal realistischer zijn. Toch zal men dit realistisch karakter niet mogen overdrijven, want ondanks de vele miljoenen die men aan het onderwijs ten koste heeft gelegd is er te weinig gedaan aan onderwijskundig onderzoek en bovendien ontbreken essentiële gegevens over het onderwijskundig rendement van de maatregelen die men voorstelt.

Beide lijsten laten alles wat het wetenschappelijk onderwijs betreft buiten beschouwing, omdat dit onderwijs reeds een meerjaren planning kent en men druk doende is met herstructurering van dit onderwijs.

Bovendien blijven maatregelen die niet te veel kosten vergen buiten beschouwing.

Uit de aard van prioriteiten-nota volgt, dat de rangorde in de maatregelen sterk afhangt van de omschrijving van de doeleinden die men zich voorstelt te bereiken. Vandaar dat het belangrijk is aandacht te besteden aan die doeleinden.

De omschrijving van de doelstellingen

De nota Veringa onderscheidt een drietal doeleinden:

- a. het voldoen aan de sociale vraag van het onderwijs;
- b. het voorzien in de behoeften van de maatschappij;
- c. het scheppen van een evenwicht tussen het voldoen aan de sociale vraag naar onderwijs en de behoeften van de maatschappij aan onderwijs.

Ad a) Het voldoen aan de sociale vraag naar onderwijs

De nota wil aan de sociale vraag een zo'n ruim mogelijke interpretatie geven en verstaat dan hieronder niet slechts de feitelijke belangstelling van ouders en leerlingen voor de bestaande vormen van onderwijs, maar ook de behoefte aan onderwijsvoorzieningen die het mogelijk maken dat elke jongere, het onderwijs ontvangt dat past bij zijn belangstelling en aanleg en dat zijn capaciteiten tot maximale ontplooiing brengt. Juist deze ruime interpretatie van de sociale vraag naar onderwijs brengt het vraagstuk van de democratisering van het onderwijs binnen de doel-

stellingen van het beleid.

De sociale vraag naar onderwijs vertoont een autonome ontwikkeling die vooral de laatste 10 à 15 jaar zich manifesteert in vrijwel alle landen, ook in Nederland, in de „schoolbevolkingsexplosie”: de stijging van het aantal leerlingen als gevolg van de bevolkingstoename, maar ook door het feit dat meer leerlingen deelnemen aan het onderwijs zowel vóór als na de leerplichtige leeftijd. Bovendien reageert de sociale vraag naar onderwijs op de veranderingen in de behoefte van de maatschappij zodat er een verschuiving plaats vindt in de vormen van onderwijs.

De democratisering en de autonome ontwikkeling van het onderwijs vragen om maatregelen van kwantitatieve en vooral van kwalitatieve aard: maatregelen op het gebied leerstofplanning, methodieken, studievoorlichting, studiebegeleiding, betere selectie methoden en in het algemeen de ondersteuning van nieuwe vormen van onderwijs.

Het voldoen aan de sociale vraag naar onderwijs eist dus niet slechts een handhaven van het bereikte peil, maar ook een verbetering van het onderwijs via genoemde maatregelen.

Ad b) Het voorzien in de behoefte van de maatschappij

De groei van de economie en de sociale en culturele ontwikkelingen stellen eveneens hun eisen aan het onderwijs, waarop een beleid dient in te spelen met maatregelen van kwantitatieve en kwalitatieve aard.

De prognosetechnieken zijn nog te weinig ontwikkeld (en dienen dus verbeterd te worden), maar zeker is dat de groei van ons economisch leven mede afhankelijk is van de aanwezigheid van mensen die in hoge graad geschoold zijn.

Bij alle onzekerheid over de toekomst is het duidelijk, dat de arbeidstijd steeds meer zal verkort worden; een maatschappij van producenten zal plaats maken voor een van consumenten.

Het dynamische karakter van de maatschappij versnelt bovendien de slijtage van de kennis. Tegelijkertijd verdwijnen oude beroepen en ontstaan nieuwe.

Dit alles zal zijn repercussies hebben op het gebied van het onderwijs. Maatregelen zullen genomen moeten worden opdat de toekomstige beroepsbeoefenaar een zo'n groot mogelijke flexibiliteit krijgt. Hij moet in staat worden gesteld door zelfstudie en bijscholing zich aan te passen aan de gewijzigde behoeften. De opleidingen dienen een zo groot mogelijke polyvalentie te vertonen. Specialisatie zal meer binnen het bedrijfsleven moeten plaats vinden. De toenemende betekenis

van de vrije tijd eist bovendien maatregelen op het gebied van de sociale en culturele vorming.

Ad c) Het scheppen van een evenwicht tussen het voldoen aan de sociale vraag naar onderwijs en de behoeften van de maatschappij aan onderwijs.

De schrijvers van de nota stellen zich op het standpunt dat principieel geen maatregelen dienen genomen te worden om de sociale vraag naar onderwijs en de behoeften van de maatschappij daaraan op elkaar af te stemmen.

De ervaring wijst uit dat de sociale vraag vrij snel reageert op de wijzigingen van de arbeidsmarkt.

Analyse van de huidige toestand

Veringa en Grosheide menen dat in het licht van de drie doelstelling: de sociale vraag naar onderwijs, de behoeften van de maatschappij aan dat onderwijs en het evenwicht tussen deze beide doelstellingen, de huidige toestand op onderwijsgebied niet onbevredigend kan genoemd worden.

Zij werken deze bewering uit door te wijzen op het feit dat de „explosion scolaire” zonder ernstige moeilijkheden is opgevangen; dat de kwaliteit van het onderwijs daaronder niet geleden heeft en zelfs verbeterd is.

De Wet op het Voortgezet Onderwijs heeft de determinatie en doorstroming van leerlingen beter geregeld; de differentiatiemogelijkheden zijn verruimd, kortom de Wet op het Voortgezet Onderwijs stelt de leerling met zijn aanleg en behoeften centraal.

Niet ten onrechte wijst de nota op een gelukkig gevolg van de Wet op het Voortgezet Onderwijs nl. dat de bezinning op het onderwijs is toegevoegd tegelijk met experimenten en vernieuwingen; een speurwerk waarin vooral de Stichting voor Onderzoek van Onderwijs een werkzaam aandeel heeft.

Zwakke plekken

Kwalificeert de prioriteiten-nota de toestand van het Nederlandse onderwijs als niet onbevredigend, dan ligt het voor de hand dat de schrijvers aandacht besteden aan die gebieden waar verbeteringen en maatregelen gewenst zijn.

De nota wijst op een tiental van zulke gebieden.

1. *de deelneming aan het onderwijs door de niet-leerplichtige jeugd*
Het deelnemingspercentage van de 5-jarigen is hoog (90%); men verwacht binnen enkele jaren een optimale deelneming op vrijwillige basis, van 5- en 6-jarigen.

Een hoog deelnemingspercentage treft men aan bij de 14-jarigen en ouder. Ook hier kan van een steeds stijgende belangstelling gesproken worden. De oorzaak van die stijging is de steeds groeiende individuele en maatschappelijke behoefte aan onderwijs (hoog gekwalificeerd personeel).

Het probleem ligt in onderwijskundig en sociaal opzicht bij de kinderen die het onderwijs beëindigen na het volbrengen van de leerplicht. Deze kinderen staan eigenlijk dan pas aan het begin van het voortgezet onderwijs.

De maatregelen die eventueel in aanmerking komen ter oplossing van dit probleem zijn: invoering van een partiële leer- of vormingsplicht; de oprichting van scholen en afdelingen voor individueel technisch en huishoud- en nijverheidsonderwijs. Tenslotte de omzetting van de 2-jarige cursus van het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs in een 3-jarige cursus.

2. *De spreiding van de leerlingen over verschillende vormen van voortgezet onderwijs naar belangstelling en naar sociale herkomst*

Naast een belangrijke stijging van de belangstelling voor lager technisch onderwijs, uitgebreid lager onderwijs en voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs, moet geconstateerd worden dat de leerlingen gemeten naar hun sociale herkomst op een onevenredige wijze verdeeld zijn over de verschillende schooltypen. Dit valt vooral bij de meisjes zeer sterk op. Het is een internationaal probleem, dat hier en elders druk bestudeerd wordt.

De sterke indruk bestaat dat de oorzaken vooral op het sociaal-culturele vlak moeten gezocht worden. De onderzoekingen van prof. Van Heek wijzen indirect in die richting. Hier stuiten we op het moeilijke probleem van de democratisering van het onderwijs.

Maatregelen die formele en financiële belemmeringen opruimen zijn nodig, maar zeker niet voldoende. Veeleer vragen vooral onderzoek en studie op het gebied van kleuter- en basisonderwijs aandacht. Aan deze problematiek zal een aparte publikatie worden gewijd.

3. *Interne doorstroming*

Een bijzonder zwakke en ook gevoelige plek van ons onderwijs is het

rendement van de school.

Het rendement van de school wordt bepaald door de mate waarin de leerlingen blijven zitten of tussentijds de school verlaten. En dit is weer afhankelijk van de gehanteerde selectie- en beoordelingsnormen alsmede van de beoordelingsmethoden.

Het rendement bij u.l.o.- en v.h.m.o.-scholen is laag (50 %).

Gelukkig blijkt het rendement bij het nijverheidsonderwijs voor meisjes te stijgen evenals bij het kweekschoolonderwijs.

Hier ligt niet alleen een pedagogisch maar ook een financieel probleem dat dringend om oplossing vraagt.

De nota wijst voor het zittenblijven op het procrustesbed van de school: een eenvormig programma, tempo en methode. Het onderwijs houdt onvoldoende rekening met aanleg, tempo en belangstelling van de leerlingen.

De Wet op het Voortgezet Onderwijs brengt al enige verbetering omdat in de hogere leerjaren de differentiatiemogelijkheden groter zijn. Maatregelen ter oplossing van dit probleem zullen vooral betrekking moeten hebben op het scheppen van nog meer differentiatiemogelijkheden op individualisering van het onderwijs, op onderzoek naar oorzaken van zittenblijven, op het bevorderen van de juiste studiekeuze, op het ontwikkelen van objectieve beoordelingsnormen en technieken (Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling) en tenslotte op vernieuwing en verbetering van de examens. Wat dit laatste betreft stelt de minister zich voor een examenraad in te stellen die belast zal worden met het voorbereiden en vaststellen van de opgaven voor de schriftelijke eindexamens en de toe te passen beoordelingsnormen.

4. *De samenhang van het onderwijs*

De nota maakt een onderscheid tussen interne en externe doorstroming.

De interne doorstroming wordt uitgedrukt in het rendement van een bepaald schooltype.

De externe doorstroming heeft betrekking op de aansluiting tussen verschillende schooltypes.

Deze externe doorstroming wordt bevorderd door een zo groot mogelijke samenhang tussen allerlei vormen en typen van onderwijs.

Men kan hier weer onderscheiden tussen een verticale en een horizontale samenhang. De verticale samenhang betreft de aansluiting tussen primair, secundair en tertiair onderwijs. De horizontale samenhang tussen diverse vormen van secundair en tertiair onderwijs onderling.

De problemen die op dit gebied bestaan betreffen allereerst de door-

stroming van het kleuteronderwijs naar het basisonderwijs.

De laatste jaren is het inzicht gegroeid dat bij de democratisering van het onderwijs de kleuterschool een centrale positie inneemt. De kinderen uit sociaal- en cultureel zwakkere milieus zullen zich beter kunnen handhaven op de lagere school indien het kleuteronderwijs nog beter zal functioneren en er een geleidelijke overgang plaats vindt van spel- naar leermilieu.

De brugklas tracht de problemen op te lossen van de overgang tussen het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs.

Maar de nota vraagt zich af of een eenjarige orientatie- en determinatie periode voldoende is en er daarom niet gestreefd moet worden naar een tweejarige brugklas.

De herstructurering van het voortgezet onderwijs zal overigens van invloed zijn op het basisonderwijs.

Moelijke problemen met betrekking tot de externe doorstroming liggen ook op het gebied van het tertiair onderwijs.

De aansluiting tussen allerlei vormen van hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs vraagt in versterkte mate de aandacht enerzijds door de toenemende vermaatschappelijking van het wetenschappelijk onderwijs en de daarmee samenhangende vraag naar verkorting van de studieduur, en anderzijds door de vernieuwingstendenzen in het hoger beroepsonderwijs.

Maatregelen zullen moeten genomen worden om niet alleen de structuren van beide soorten onderwijs beter op elkaar af te stemmen, maar ook de leerstof.

De nota wijst daarom op de longitudinale leerstofplanning.

5. *Permanente educatie*

Een statische maatschappij kan volstaan met een onderwijsstelsel dat de leerling een kennispakket aanbiedt, waarmee hij zich gedurende zijn verdere leven kan redden. Het onderwijs wordt op een zeker moment „afgesloten”.

Onze huidige maatschappij is sterk dynamisch, dit karakter stelt geheel andere eisen aan het onderwijs. Het „gesloten” onderwijs moet plaats maken voor een „open” stelsel, een opvoedingsproces dat nooit voltooid is. Een permanente educatie is het streven de mensen gelegenheid te bieden zich gedurende hun gehele beroepsleven te kunnen blijven ontwikkelen en dit ten behoeve van zichzelf om de plaats in de maatschappij te kunnen behouden of een nieuwe te vinden, maar ook voor de maatschappelijke ontwikkeling zelf.

De nota onderscheidt in het proces van de permanente educatie twee fasen, de funderende en de voortbouwende, terwijl beiden het karakter kunnen hebben van een algemene en beroepseducatie.

Deze onderscheidingen bakenen een immens terrein van werkzaamheden en problemen af en dus ook van maatregelen die de ontwikkelingen op dit gebied begeleiden en stimuleren.

De algemene funderende educatie speelt zich af op de drie niveaus van primair, secundair en tertiair onderwijs.

De voortbouwende algemene educatie bestrijkt het terrein van de volksontwikkeling en het vormingswerk.

Een gecoördineerd proces van algemene funderende en voortbouwende educatie veronderstelt studie en onderzoek.

Hier ligt nog een groot terrein braak want een dergelijk gecoördineerd proces van permanente educatie vraagt samenspel tussen de gebruikelijke vormen van onderwijs, de televisie, radio, musea, bibliotheken, vormingsinstituten, enz.

Hier lopen de terreinen van verschillende ministeries in elkaar over: onderwijs en wetenschappen; cultuur recreatie en maatschappelijk werk; sociale zaken en volksgezondheid en economische zaken. Met het oog hierop is dan ook door minister Veringa een interdepartementaal overleg-orgaan in het leven geroepen.

6. *Docenten*

De hervorming van de opleiding van onderwijzend personeel bij het kleuteronderwijs kan als afgerond worden beschouwd, terwijl die voor onderwijzers door de invoering van de Wet op het Voortgezet Onderwijs verbeterd is door de vervanging van de 1ste leerkring door een h.a.v.o.-afdeling.

Wat nog dient te geschieden is de samenvoeging van de nieuwe 1ste en 2de leerkring tot één ongedeelde opleiding, waardoor óók de structuur verbeterd kan worden.

De Commissie Opleiding Leraren heeft weliswaar in 1966 een interim-rapport uitgebracht, maar de commissie zal nog veel werk moeten verrichten alvorens zij een eindrapport kan indienen op grond waarvan de hervorming van de lerarenopleiding naar inhoud en structuur ter hand genomen kan worden.

De nota herhaalt waarvoor elders al vele malen aandacht is gevraagd: er zal bijzondere aandacht worden geschonken aan psychologische en pedagogisch-didactische voorbereiding van de docent.

Ook voor hervorming van de opleiding van de docenten in het nijver-

heids onderwijs wordt nog dit jaar een commissie ingesteld.

De bijscholing van de leraren wordt een integrerend onderdeel van de nieuwe structuur van de lerarenopleiding.

Terecht vermeldt de prioriteitennota het salarisakkoord van begin 1968 en het rechtspositiebesluit W.V.O. van juli 1968 als belangrijke stappen tot verbetering van het klimaat van het onderwijs.

Maatregelen dienen echter nog genomen te worden tot regeling van de diensturen van de schoolleiding bij het V.O. en de salariëring van de hoofden kleuter- en basisonderwijs.

7. *Leer- en hulpmiddelen*

De nota besteedt vooral aandacht aan de audio-visuele hulpmiddelen; terecht, want de ontwikkeling op dit gebied kan onstuimig genoemd worden. Een oordeelkundig gebruik van deze middelen kan de doelmatigheid van het onderwijs verhogen, maar de indruk heerst dat men niet altijd van deze middelen een optimaal gebruik maakt wegens onvoldoende vertrouwdheid met mogelijkheden en beperkingen.

Daarom zal er bijscholing moeten plaats vinden aan docenten in het gebruik van deze audio-visuele hulpmiddelen; instructie hierin moet opgenomen worden in de opleidingen van docenten en nagegaan moet worden of coördinatie kan plaats vinden in productie, distributie van middelen en voorlichting over het gebruik van deze hulpmiddelen.

Bijzonder dringend noemt de nota nog de maatregelen tot verbetering van vaklokalen vooral voor muziek- natuur- en scheikunde onderwijs.

8. *Schoolverzorgingsdiensten*

Onder schoolverzorgingsdiensten, ook wel hulp-, schooladviesdiensten of randdiensten genaamd verstaat de nota de schoolgeneeskundige, schoolpsychologische, schoolpedagogische diensten, school-maatschappelijk werk en remedial teaching.

Deze diensten zijn vooral rond het lager onderwijs gegroeid en bijna een graadmeter voor de toenemende belangstelling voor de problemen van het individuele kind.

De nota wijst erop dat de belangstelling van deze diensten niet slechts moet uitgaan naar het probleem-kind maar naar alle kinderen.

Verder meldt de nota de instelling van een stuurgroep die de problemen op dit gebied zal bestuderen, maar vooral ook de onoverzichtelijke toestand op dit gebied zal trachten te verbeteren door coördinatie van allerlei instanties.

9. *Onderzoek en experiment*

Vernieuwing en hervorming van onderwijs zal moeten gedragen worden door onderzoek en experiment.

In 1965 werd de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs opgericht die richting moet geven aan het onderwijs speurwerk.

Het doorgeven van de resultaten van dit onderzoekwerk is de taak van de Pedagogische Centra. Ter bespoediging van dit proces wordt de decentralisatie van die Centra overwogen.

10. *Het „klimaat van het onderwijs”*

In een dynamische maatschappij dient het onderwijs meer dan ooit op de toekomst gericht te zijn. Vandaar dat het onderwijs zich moet openstellen voor de ontwikkelingen op velerlei gebied. Vaak betekent dit dat traditionele zaken overboord moeten gezet worden om ruimte voor het nieuwe te scheppen.

De docent zal hulp moeten bieden bij het zelfstandig verwerven van inzicht; de tijd voor autoritaire kennisoverdracht is voorbij. De zelfwerkzaamheid, de creativiteit, de zelfstandigheid en medeverantwoordelijkheid der jeugd zullen moeten bevorderd worden.

Mogelijkheden tot betere verwezenlijking van de doelstellingen

Na de beschrijving van de toestand van ons huidige onderwijsbestel stelt de nota de vraag welke mogelijkheden er zijn om te bevorderen dat de feitelijke situatie zich ontwikkelt overeenkomstig de gestelde doeleinden. Deze doeleinden stellen 5 eisen aan de inrichting van het onderwijs, welke eisen ieder voor zich de gebieden afbakenen waarop eventueel maatregelen dienen genomen te worden.

De eisen zijn:

1. een goede leerstof
2. door een bekwaam docent onderwezen
3. met de juiste hulpmiddelen
4. in het kader van een passende structuur
5. gericht op de maximale ontplooiing van de leerling.

1. *Een goede leerstof*

Een leerstof kan goed genoemd worden indien de mogelijkheden geschapen worden voor een stelselmatige vernieuwing, voor een grotere horizontale en verticale samenhang en voor het afstemmen op het gebruik van moderne methodieken en hulpmiddelen.

2. *Bekwame docenten*

Het eerste en voornaamste wat op dit gebied dient ondernomen te worden is het scheppen van een passende structuur voor de opleiding van docenten voor het voortgezet onderwijs, maar dit is pas mogelijk wanneer de Commissie Opleiding Leraren en de Commissie Opleiding Leraren Beroepsonderwijs hun rapporten hebben uitgebracht. In afwachting van deze rapporten kan er nu slechts gewerkt worden aan het bevorderen van de bijscholing van docenten, aan de invoering van een ingestelde onderwijzersopleiding en aan cursussen voor schoolleiders.

3. *De juiste hulpmiddelen*

Alhoewel nog onderzoek vereist is aangaande het nut van diverse hulpmiddelen in verhouding tot de kosten, is het belang van diverse leer- en hulpmiddelen in voldoende mate aangetoond om een hoge urgentie toe te kennen aan een ruimere invoering. Tegelijkertijd dienen docenten opgeleid te worden in het gebruik hiervan en de leerstof erop afgestemd te worden.

4. *Een passende structuur*

De invoering van de wet op het W.V.O. betekende reeds een ingrijpende wijziging in de externe structuur van het onderwijsbestel, alhoewel de nieuwe structuur niet in elk opzicht tegemoet komt aan de gegroeide inzichten.

Toch lijkt het beter de nodige ervaring op te doen met de nieuwe structuur en haar verder uit te bouwen op grond van ervaring of anders gezegd de semi-autonome ontwikkeling zich te laten voltrekken alvorens tot wijziging over te gaan.

De aansluiting op het wetenschappelijk onderwijs wordt behandeld in de nota Posthumus; de aansluiting op het basisonderwijs en de samenhang daarvan met het kleuteronderwijs is in studie bij de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs.

Op het gebied van de interne structuur van het voortgezet onderwijs leven allerlei wensen: het scheppen van ruimere differentiatiemogelijkheden; het beperken van het aantal selectiedrempels; het invoeren van nieuwe selectie-methoden en normen van beoordeling; verbetering van de vaklokalen; tenslotte verbetering van de positie van de schoolleiders en een uitbreiding van het hulp personeel

Voor wat de externe structuur van het basisonderwijs betreft overweegt de minister geen ingrijpende voorstellen. De interne structuur van dit onderwijs is in studie.

Belangrijk is dat met ingang van het schooljaar 1969/1970 in de eerste klas van het basisonderwijs zal begonnen worden met de derde fase van de verlaging van de leerlingenschaal.

Bij besluit van 1 januari 1967 is de uitbouw van het buitengewoon onderwijs verzekerd. De volledige uitvoering van dit besluit is op korte termijn noodzakelijk.

Bij het kleuteronderwijs acht de minister de interne structuur bevredigend met uitzondering van de klassegrootte.

5. *De maximale ontplooiing van de leerling*

De schrijvers achten het wetenschappelijk onderzoek en experimenten op onderwijsgebied onontbeerlijk om het onderwijs vooruit te helpen. De bedragen hiervoor uitgetrokken stegen van 4.3 mill. in 1966 tot 7.2 mill. in 1968.

Over de hulpdiensten in verband met de maximale ontplooiing van de leerling is reeds het nodige gezegd in het voorafgaande. Coördinatie op dit gebied is een eerste vereiste.

Een dubbele prioriteitenlijst

Op grond van het voorgaande is het nu mogelijk een prioriteitenbepaling op te maken, zij het dan dat een dergelijke lijst door gebrek aan objectieve, wetenschappelijke maatstaven, niet vrij kan zijn van subjectieve overwegingen.

De bepaling van de volgorde van te treffen maatregelen kan geschieden op zuiver onderwijskundige gronden maar realistischer is het deze lijst te toetsen aan z.g. randvoorwaarden: factoren van niet-onderwijskundige aard die mede bepalend zijn voor de uiteindelijke volgorde.

De voornaamste randvoorwaarden zijn:
de financiële ruimte; de beschikbare schoolgebouwen; het aanwezige en te verwachten docentenbestand.

Op deze wijze is het mogelijk twee prioriteitenlijsten vast te stellen: één louter op grond van onderwijskundige overwegingen en één die bovendien getoetst is aan de randvoorwaarden.

Naast elkaar gesteld levert dit de twee volgende lijsten op:

<i>ongetoetst</i>	<i>getoetst</i>
1. <i>Handhaving van de autonome ontwikkeling</i> dit betekent meer dan handhaving van het huidige peil; zij omvat ook verbetering van de onderwijskundige situatie.	1. <i>Handhaving van de autonome ontwikkeling</i> 154 mill.
2. <i>Uitbouw V.W.O.</i>	2. <i>Uitbouw V.W.O.</i> 35 mill. o.a. vaklokalen hulpmiddelen verbetering rechtspositie en uitbreiding van bedienend personeel.
3. <i>Onderzoek en experiment</i>	3. <i>Onderzoek en experiment en bijscholing</i> 3.5 mill. Vnl. verhoging van subsidies aan Pedagogische Centra; de S.V.O. en C.I.T.O.
4. <i>De opleiding en bijscholing van docenten</i>	4. <i>De afronding van de salaris- en rechtspositieregeling voor het onderwijzend personeel</i> 24.6 mill.
5. <i>De afronding van de salaris- en rechtspositieregeling voor het onderwijzend personeel</i>	5. <i>De aanloop tot de derde fase van de leerlingenschaalverlaging bij het basisonderwijs per 1 augustus 1969</i> 2 mill.
6. <i>De invoering van de derde fase van de leerlingenschaalverlaging bij het basisonderwijs</i>	6. <i>Afschaffing van de marge regeling bij het kleuteronderwijs (1 aug. 1969)</i> 2 mill.
7. <i>Afschaffing van de marge regeling en de verlaging van de leerlingenschaal bij het kleuteronderwijs</i>	7. <i>Verdere uitvoering Besluit buitengewoon onderwijs 1967 (1 aug. 1969)</i> 1.7 mill.
8. <i>Verdere uitvoering van het Besluit buitengewoon onderwijs 1967</i>	8. <i>De invoering op ruimere schaal van leer- en hulpmiddelen</i> Zie onder 2 lokalen 5.1 mill. middelen 0.5 mill.
9. <i>De invoering op ruimere schaal van moderne leer- en hulpmiddelen</i>	
10. <i>Bevordering van de ontwikkeling van hulpdiensten</i>	
11. <i>Invoering van de leerplichtverlenging</i>	

De minister zal zijn beleid baseren op het bovenstaande, rekening houdend met de discussie over deze nota in en buiten het parlement.

II COMMENTAAR

De eerste indruk die men krijgt bij lezing van de prioriteitennota is die van een degelijk, nuchter, overzichtelijk en daardoor inzichtelijk stuk werk.

Er zullen weinig vraagstukken en problemen op onderwijskundig en pedagogisch terrein zijn die geen plaats krijgen in het overzicht van het beleid dat het departement van Onderwijs en Wetenschappen de komende jaren wil voeren.

De nota spreekt ook een nuchtere taal; nergens wordt meer beloofd dan men waar kan maken binnen de randvoorwaarden, binnen die feitelijke gegevens die niet van onderwijskundige aard zijn, maar toch de weg markeren waarbinnen het beleid op onderwijsterrein moet gevoerd worden.

De bijzondere verdiensten van de prioriteiten-nota echter zijn gelegen in het overzicht dat geboden wordt van alle taken, terreinen, werkzaamheden van dit departement, dat zo'n groot deel van de belastingen voor zich opeist; een overzicht, dat in zijn helderheid tegelijk inzicht geeft.

Men doet de nota oneer aan wanneer opgemerkt wordt, zoals bij een eerste bespreking in de kamer, dat hij kan getypeerd worden als een verzameling voetnoten bij het onderdeel onderwijs van de Rijksbegroting. Op 16 pagina's druks (Uitleg) een wirwar van problemen arrangeren tot een leesbaar stuk, geeft in ieder geval meer dan wat voetnoten, nl. de voldoening van inzicht die een uitnodiging inhoudt mee te denken op een terrein waar misschien slechts enkelen zich tot ingewijden kunnen rekenen. Dit vraagt wel studie-tijd, maar niet zó veel, zoals een ander kamerlid opmerkte, dat men onder de toenemende last van nota's, tabellen, vraagstukken, en voorstellen tot oplossing, zou bezwijken.

Meedenken dat zouden we graag doen op de implicite uitnodiging van de nota zelf, die opmerkt dat er voor autoritaire kennisoverdracht geen plaats meer is in deze tijd.

Dezelfde opmerking wilden we als centraal- en uitgangspunt nemen bij het maken van enkele kanttekeningen bij de nota.

Pedagogiek

Op verschillende plaatsen in de prioriteiten-nota kan men de opmer-

king aantreffen dat geen maatregelen kunnen voorgesteld worden, omdat het nodige spur- en onderzoekwerk nog niet verricht is en zó dit wel geschied is, de gegevens onvoldoende houvast bieden.

Dit kan een excuus tot uitstel c.q. afstel van maatregelen lijken, maar we zijn geneigd hier een positiever geluid te horen. Ons klinken dergelijke opmerkingen in de oren als voorstellen tot het inslaan van een nieuwe weg, waardoor we de droge, nogal wereldvreemde en met anecdoten versierde wetenschap van de pedagogiek verlaten en terecht komen bij de realiteit, zoals deze uit experimenten zich aan onze vragen vrijgeeft.

Te lang hebben we gestaan onder de invloed van abstracte idealen, die op een of andere wijze tot uitvoering en gelding moesten gebracht worden. Men ging uit van een „set of beliefs”, kende hieraan een sacrosanct karakter toe, een onaantastbaarheid van hoog gehalte, men noemde ze christelijk, humanistisch of marxistisch en trachtte de werkelijkheid naar het vooraf-gegeven en als „eeuwig” betiteld ideaal, in te richten. Men kwam tot stereotype aprioristische oplossingen en uitspraken, en deduceerde hieruit werkelijkheidsvreemde maatregelen. Hier ligt waarschijnlijk ook de wortel van de autoritaire kennisoverdracht. Sommigen wierpen zich op of werden beschouwd als ingewijde wetters, anderen konden niet beter doen dan naar hen te luisteren.

We kunnen niet zonder meer de uitspraak van E. Velema onderschrijven die opmerkt dat de pedagogiek door haar filosofisch karakter in het verleden niet in staat was de kloof tussen theorie en praktijk te overbruggen (Velema Methoden v. onderzoek in de opvoedkunde. In Paedagogische Studiën 1966 blz. 409 e.v.). De filosofie krijgt op deze wijze een vertekend beeld opgedrukt. Toch steekt er ongetwijfeld een stuk waarheid in deze opmerking. Ervaring en experiment geven aanwijzingen voor de wijze waarop de ontwikkeling van mens en samenleving zich dient te voltrekken. Op grond van deze overwegingen kunnen wij het slechts toejuichen dat zowel in de lijst van prioriteiten, opgesteld op grond van onderwijskundige overwegingen, als in de prioriteiten lijst getoetst aan de randvoorwaarden onmiddellijk na de handhaving van de autonome ontwikkeling van het onderwijs en de uitbouw van de W.V.O., onderzoek en experiment worden genoemd en de oprichting van de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs in 1965 als een belangrijke stap wordt aangemerkt.

Pedagogische centra

Terecht wordt het onderzoekswerk gekoppeld aan het probleem

van de overdracht van de onderzoekresultaten.

In Nederland is die overdracht vooral de taak van de Pedagogische centra. Een versnelling van het overdrachtsproces zou kunnen bereikt worden door decentralisatie van die centra; de minister overweegt dit althans. En hier juist zouden wij enkele vragen en suggesties naar voren willen brengen.

Stuit een dergelijke decentralisatie niet af op het feit dat Nederland een diversiteit aan pedagogische centra bezit, die allen toch min of meer uitgaan van de gedachte dat juist niet experiment en onderzoek de richting van ons onderwijs bepalen, maar veeleer een verondersteld en voorafgegeven ideaal van z.g. christelijke, humanistische of marxistische signatuur?

Wil men werkelijk tot decentralisatie overgaan — en wij juichen dit toe — dan zou men de besturen van de verschillende pedagogische centra de vraag moeten voorleggen of de grond van hun diversiteit wel zó stevig is, dat men daarop kan blijven doorwerken.

Wij menen die vraag ontkennend te moeten beantwoorden, omdat ons niet duidelijk is hoe men wetenschappelijk het „ideaal” waarvan men op aprioristische wijze uitgaat zou kunnen verantwoorden. Ontoereikende en weinig realistische oplossingen kunnen het resultaat zijn van een opstelling die niet gedragen wordt door nauwkeurige observatie van de werkelijkheid door empirie en verificatie.

Een meer dan vijfjarige ervaring met een vast aan de school verbonden schoolpsycholoog heeft ons twee zaken geleerd: dat een dergelijke persoon veel kan betekenen, maar dat de vraagstukken waarvoor hij en de leiding van de school gesteld worden zó veelomvattend zijn, dat hij de problemen nauwelijks aan kan. Zijn bijdrage is minimaal vergeleken bij de *mère à boire* aan vraagstukken en problemen.

Tegelijkertijd groeide het besef dat slechts een centrum bemand met enige ter zake kundige personen hulp zou kunnen bieden; een trefpunt zou kunnen zijn voor gesprekken en ideeën, en door een nauw contact met de scholen realistische oplossingen zou kunnen aanbieden.

Voor ons bestaat weinig twijfel aangaande het nut en de waarde van een spreiding van pedagogische bureaus.

Willen de pedagogische centra echter een werkelijke bijdrage leveren in het Nederlandse onderwijsbestel, dan zal bezinning op de eigen, ooit gekozen, uitgangspunten of „idealen” een noodzakelijke voorwaarde zijn. Een decentralisatie blijft een utopie, maar evenzeer ook een onding, wanneer de schoolleiders en docenten te maken krijgen met statische, gezuilde centra, gesteld op de exclusieve bodem van een weinig

ter zake doend voorgegeven ideaal.

Regionale samenwerking

Decentralisatie lijkt te verwezenlijken mits men bereid is ingenomen standpunten te herzien. Het wordt een nastrevenswaardige zaak die veel nut kan hebben indien men ook bereid is af te stappen van het denken in termen van afzonderlijke individuele scholen.

Zou men dit voorstel van spreiding van pedagogische centra niet moeten koppelen aan dat van regionale samenwerking van scholen van primair en secundair onderwijs?

Reeds nu zien we dat op verschillende plaatsen in Nederland informele en vaak stevige contacten bestaan tussen diverse schoolleiders van gelijksoortige scholen en ook met leiders van scholen van ander niveau. Een toe te juichen verschijnsel, dat van hoger hand gestimuleerd zou kunnen worden, door daar waar garanties bestaan of gegeven worden voor een intensieve samenwerking tussen scholen van allerlei soort, de ruggesteun en service geboden wordt van een pedagogisch bureau.

Misschien wijst de prioriteiten-nota iets te veel op een unilateraal verkeer: het doorgeven van onderzoekresultaten naar de scholen; even belangrijk is het terugspelen van de toegepaste onderzoekingen naar de research instanties.

De nota spreekt op enkele plaatsen over democratisering van het onderwijs en over autoritaire kennisoverdracht, die achterhaald is. De bevordering van de democratisering en het meedenken moeten ook tot hun recht komen op het niveau van de docenten. Ook voor hen geldt dat „Lernen und Lehren” twee aspecten zijn van eenzelfde zaak.

De nota stelt twee prioriteitenlijsten op van te nemen maatregelen, één gebaseerd op onderwijskundige overwegingen en een tweede lijst die nagenoeg dezelfde volgorde vertoont maar nu getoetst aan een aantal „randvoorwaarden”: zaken van niet-onderwijskundige of niet rechtstreeks onderwijskundige aard. Eén van die „randvoorwaarden” is het aantal (geschikte) docenten.

Ieder die enigszins bekend is met het schoolbedrijf weet dat de waarde, kracht en niveau van een school afhangt van een goed werkend team van docenten. De eerste verantwoordelijkheid zal wel altijd blijven liggen bij de schoolleiders, maar er kan een stimulerende werking uitgaan van een centrum waarbij men zich betrokken weet; dat niet alleen de resultaten van speurwerk doorspeelt in de vorm van publicaties, maar een grote mate van — letterlijk — toegankelijkheid vertoont

voor formele en informele contacten.

Het valt moeilijk te becijferen hoe lang het nog zal duren voordat een nieuwe generatie docenten, opgeleid volgens een nieuw patroon, voor het onderwijs beschikbaar komt; men kan dit vernieuwingsproces echter versnellen en bovendien een hechte basis geven, indien men bestaande regionale samenwerking van scholen zou stimuleren en honoreren met de toewijzing van een paedagogisch bureau. Terecht plaatst de nota als nummer drie op de lijst: onderzoek. Dit onderzoek koppelen aan de regionale samenwerking van scholen die geruggesteund worden door een pedagogisch Streekbureau zal èn dit onderzoek èn het docenten-corps ten goede komen.

Kamers van Onderwijs

Het woord „organisatie” suggereert meer dan „samenwerking”. Organisatie betekent dat vanuit een doel structuren worden ontworpen, die aan spontaan gegroeide samenwerking steun verlenen, zodat een zekere stabiliteit wordt verkregen die de samenwerking uitheft boven het toevallige en incidentele.

Dergelijke structuren zullen geen nieuwe „bestuurslaag” mogen vormen, maar wel voorwaarden moeten scheppen waardoor samenwerking tussen scholen van diverse niveaus in een bepaalde streek een dergelijke basis krijgt. Een scholengemeenschap is al een stap in de aangeduide richting; maar wat ons voor ogen staat reikt verder.

Wanneer we zien welk een hoge prioriteit door de nota Veringa wordt toegekend aan de autonome schoolontwikkeling; wanneer we bovendien zien dat, hoe weinig ook vast staat over de toekomst, we zeker kunnen zijn van een *éducation permanente*, en bovendien dat een dergelijke *éducation permanente* een samenwerking veronderstelt tussen allerlei vormen van onderwijs, tussen bibliotheken, musea, theaters, dan dient een structuur te worden geschapen die — met behoud van de eigenheid van alle betrokken instellingen die zo juist genoemd zijn — in zekere mate een centrum scheidt.

We hebben gezocht naar analoge gevallen en zijn toen gestoten op de . . . kamers van koophandel.

Analogie is gevaarlijk omdat men onmiddellijk vervalt in correlaties die de eigenheid van de zaak die men voor ogen heeft te niet doet door al te veel correlerende lijnen te trekken.

Toch kan analogie helpen gedachten gestalte te geven. Vandaar dat we het wagen voor te stellen van „kamers van onderwijs” te spreken.

Taken van de Kamers van Onderwijs

Bij een alleszins toe te juichen autonome ontwikkeling van het onderwijs in de meest brede zin van het woord; kan het gevaar dreigen van onoverzichtelijkheid en een naast elkaar werken.

Vandaar lijkt ons dat de kamers van onderwijs een *registrerende* taak dienen te vervullen t.a.v. alle instellingen die voor een *éducation permanente* in aanmerking komen.

We denken daarbij niet slechts aan scholen, maar ook aan allerlei instituten, particuliere en openbare, als bibliotheken, musea, theaters, enz.

Het komt ons voor dat de registrerende taak van dergelijke kamers nog verder moet reiken dan het bijhouden van registers van scholen en instituten voor volksontwikkeling en zich ook dient uit te strekken tot de leerlingen.

Het inrichten en bijhouden van een „burgerlijke stand van leerlingen” is een zeer dringende aangelegenheid.

Vooreerst m.b.t. de leerling zelf. Indien onderwijs in welke vorm ook, de maximale ontplooiing (Veringa) van de leerling voor ogen staat dan dient er een aantal voorwaarden vervuld te worden. Eén daarvan is een dergelijke burgerlijke stand op basis van een onderwijspas, waarin al die gegevens genoteerd staan die belangrijk kunnen zijn voor een verdere keuze in welke richting ook.

Het blijven volgen van een leerling is van groot belang voor de leerling zelf, maar ook voor de kritische houding van elk instituut t.a.v. het door dat instituut verstrekte onderwijs.

Een dergelijke burgerlijke stand bijgehouden door kamers van onderwijs, is een basisvoorwaarde voor het werk van de hopelijk in de toekomst gedecentraliseerde pedagogische centra, voor de pedagogiek en agogiek als wetenschappen die hun beschouwingen willen laten steunen op verifieerbare gegevens.

Tenslotte zouden de Kamers van Onderwijs een *coördinerende* functie kunnen vervullen m.b.t. de schoolgeneeskundige, schoolpsychologische en schoolpedagogische diensten.

Kamers van Onderwijs en Ouderraad

Wie geen vreemdeling is in het Jeruzalem van het onderwijs weet dat het instituut ouderraad van een idealistische opvatting getuigt, maar dat de praktijk nog veel te wensen overlaat.

Onderwijs-geven is een vak en vraagt als zodanig een deskundigheid. Dit is een constatering die in al zijn beperktheid toch een duidelijke grens stelt aan het instituut ouderraad. Zij wier taak het is dit vak uit

te oefenen zijn terecht de overtuiging toegedaan dat een ouderraad nooit rechtstreeks op dit gebied een taak kan hebben. Op welk gebied dan wel?

Het zou interessant zijn een studie te maken van de diverse statuten van ouderraden ten einde te zien hoe zij samengesteld worden; de kandidaatstelling geregeld is; welke taken de ouderraden zijn toebedacht; de frequentie van de bijeenkomsten en wat zoal besproken werd tegen de achtergrond van de toegemeten taken.

Een belangrijke vraag is ook: in hoeverre voelen de ouders zich ver-
tegenwoordigd in de ouderraad?

Een beperkte ervaring op dit gebied heeft bij ons in de loop der jaren de nodige twijfels opgeroepen m.b.t. de levensvatbaarheid van dergelijke raden.

We bedoelen daarmee geenszins het doodvonnis uit te spreken over ouderraden, veeleer zijn we op grond van de overweging die ook in de nota Veringa centraal staat n.l. dat autocratische kennisoverdracht een verouderde methode is, de overtuiging toegedaan dat hulp moet geboden worden tot zelfverwerkelijking.

Die zelfverwerkelijking houdt verantwoordelijkheid in, die wat het onderwijs betreft de vorm van een ouderraad kan aannemen. Maar is de *hulp* tot die vorm van zelfverwerkelijking wel goed, wanneer ouderraden per school worden opgericht?

Misschien staan we te zeer onder invloed van de door ons geopperde idee van kamers van onderwijs. Toch willen we de vraag voorleggen of ouderraden niet veeleer aan dergelijke kamers van onderwijs dienen verbonden te worden.

Ligt hier niet een duidelijke taak?

Coördinatie vraagstukken op alle mogelijk gebied van instituten van onderwijs; het signaleren van lacunes op onderwijs gebied; het vraagstuk van de vakantiespreiding; we doen slechts een greep. Is hier ook de vrijheid van spreken voor de ouders niet groter, door de grotere afstand van deze bepaalde school.

In het bovenstaande hebben wij ons beperkt tot één centraal gegeven in ons huidige onderwijs, een gegeven waaraan ook de prioriteiten-nota de nodige aandacht besteedt, n.l. de niet-autoritaire kennisoverdracht.

Elke ideologie, elk gedachtensysteem dat omwille van zichzelf in stand gehouden wordt en waardoor de eigen waarde van het menselijke handelen onvoldoende of in het geheel niet erkend wordt, geeft minstens aanleiding tot autoritaire kennisoverdracht.

Verlaat men het ideologisch standpunt en baseert men zich op het

menselijke handelen, op onderzoek en experiment, dan eerst lijkt ons de gezonde basis aanwezig voor spreiding van pedagogische research instanties.

De plaatselijke nabijheid van researchbureaus betekent voor de leiding en de docenten van de diverse scholen eveneens een doorbraak in de richting van niet-autoritaire kennisoverdracht. Spreiding opent de mogelijkheid van wisselwerking tussen praktijk en theoretische begeleiding en voorlichting.

De kamers van onderwijs kunnen op hun beurt de totale en voortgezette opvoeding op niet-autoritaire wijze stimuleren door de samenwerking te bevorderen tussen alle betrokkenen en de voorwaarden te scheppen voor een dergelijke opvoeding.

De bevolking van streek of gewest zou juist via dergelijke kamers van onderwijs een actieve rol kunnen gaan spelen, waardoor ook langs deze weg „Lernen” und „Lehren” dichter bij elkaar worden gebracht.

Over de schrijver:

Doctor in het Nederlandse Recht (Wijsbegeerte van het Recht).

Adjunct-directeur van Maartenshof, opleidingscentrum voor pastoraal werk te Breda.

Docent aan de opleiding voor de middelbare akte theologie; priester.